

O qədər şey asılıdır sadəcə demək istədiklərimdən

(Əvvəli ötən saylarımızda)

e.e.cummings'in şeirlərinə qayıdaq. Onu müasiri olan digər modernistlərdən fərqləndirən əsas cəhət oydu ki, e.e.cummings təkcə yeni bir janr (məs. imagizm) yox, ümumiyyətlə, yeni bir sənət yaratdığını düşündü, adına da elə "Yeni Sənət" ("New Art") deyirdi. e.e.cummings'a görə poeziya, təsviri sənət və musiqi bir idi, və o çalışdı ki, çox yaxşı baş çıxartdığı bu sahələrin hər üçünü əhatə edən ümumi ifadə vasitələri tapsın.

Şeir musiqili düşüncədir - bu fikrin tarixi qədimdir, ən azı Leonardo da Vinçi'yə, və hətta daha əvvələ, antik dövrlərə gedib çıxır. Bu fikrə zahirən çox bənzəyən amma daha modern və dərin bir fikir də var ki, e.e.cummings üçün əsl yaradıcılıq loqosuna çevrilmişdi: "şey musiqinin aproksimasiyasıdır". e.e.cummings'a (və o dövrün, bir az daha əvvələn bəzi Avropada şairlərinə) görə şeir səsdır, söz yox; sözlər səs çıxartmaq üçündür, sözlər işarələrdir! Amma e.e.cummings'in başqa artistlərdən fərqi də oydu ki, təkcə tezislər, artistik manifestlər irəli sürmürdü, həm də bir alim kimi yanaşırdı məsələyə; onunçün şeir təkcə elə musiqilik demək deyildi, özünə həm də sual verirdi ki, əgər beləysə onda şeirlə nə qədər yaxınlaşa bilər musiqiyə, bunun bir limiti varmı? Limitlərə, sərhədlərə çatmaq, onları yaxından görə bilmək, əllə toxunacaq qədər yaxın olmaq - həqiqi artistin vəzifəsi bu deyilmi?

Musiqini şeirlə daha və daha çox aproksimasiya etmək problemi üzərində düşünərək e.e.cummings "jest" konseptini irəli sürmüşdü. Yazırdı: "Danışılan söz adli bir şey yoxdur. Sözlər oxumaqdır. Biz jestlərlə danışırıq". Mənim e.e.cummings'in bu tədqiqatlarının detallarına varmağa imkanım və bilgilim yetərli deyil, amma yenə də bir neçə maraqlı cəhətə diqqət etməmizi istərdim: məsələn "təmiz jest" anlayışını daxil edirdi e.e.cummings. Bura musiqini, heç bir aydın forma nümayiş etdirməyən rəsmi, heç anlaşılmayan xarici dili aid edirdi. Jestin mürəkkəbliyi anlayışını verirdi, və buna əsasən də sənət əsərlərini (poeziyada, musiqidə və təsviri sənətdə) Melodiya, Harmoniya və Orkestr olmaqla sadədən mürəkkəbə doğru üç qrupa bölürdü. Onunçün məsələn T.S.Eliotun bir çox əsas şeirləri orkestr idi.

Bundan başqa, e.e.cummings hecaları notlar saymaqla (musiqidəki notları poeziyadakı hecalarla əvəz etməklə) aproksimasiya problemini həll etməyə çalışırdı, uzun müddət bunun üzərində işləyəndən sonra qərara gəlmişdi ki, (notlarının sayının 12, ingiliscə də sait səslərin sayının isə 19 olduğuna görə) bu yanaşma çox da uğurlu deyil, problemi tam həll edə bilmir. Qeyd etmək vacibdir ki, e.e.cummings təkcə nəzəri cəhdlər etmirdi, nəzəri ideyalarına əsaslanan çoxlu şeirlər də yazırdı.

Ayrıca olaraq, e.e.cummings caz şeir janrının ən əsas yaradıcılarından biri idi. (Digər yaradıcıları arasında Lungston Hughes, Mina Loy, Vachel Lindsay kimi müəllifləri göstərmək olar; Ezra Pound və T.S.Eliotun da bu janrda şeirləri var. Caz şeiri ABŞ-da son illərdə Yusef Komunyakaa, Amiri Baraka kimi məş-

hur şairlərin sayəsində yeni bir mərhələ yaşayır.)

e.e.cummings əsas priyomlardan biri kimi tipografik ritmlərdən istifadə edirdi - məsələn (normalda böyük hərfləri işlətməsə də) hərfləri tez-tez böyükdən kiçiyə, kiçikdən böyüyə dəyişə-dəyişə bir növ səsi artırıb-azaldırdı. Sətirlər üzərində göz gəzdirdikcə sözlərin sanki çırpınması effekti verir bu. Yararlandığı başqa bir vasitə isə onomatopoeia sözləriydi (bizim dildə cırıltı, xışiltı, xırçiltı, vıziltı və s. kimi səsləri ifadə edən sözlər - ingilis dili bu cür sözlərlə olduqca zəngindir). Daha başqa bir priyom kimi dialektlərə müraciət edirdi; hansısa bir dialekt sözü bizim şüurumuzda bəzən səslə birgə qalır, bu psixoloji momentdən yararlanırdı. e.e.cummings'in caz şeirlərindən bir nümunə veririk aşağıda. Ümid edirik ki, ingiliscəni yaxşı hiss etməyən yaxud Afrika mənşəli amerikalıların dialekti ilə tanış olmayan oxucular da, elə bu şeirin görünüşündən, kifayət qədər zəngin təəssürat alacaq. Digər oxuculara isə şeiri bir neçə dəfə ürekləndirərək oxuyub sonra (bir dəfə dərinədən nəfəs alaraq) səslə oxumağı tövsiyyə edirik (alçaldıcı söz olan "n sözünü" pozub "nixxxxxs" kimi yazırıq; müəllif olduğu kimi vermişdi, bu barədə ictimaiyyətin anlaşılan təpkiyi ilə də üzləşmişdi - William Carlos Williams bu məsələdə e.e.cummings'i müdafiə etmişdi):

theys sO alive (who is
?nixxxxxs) Not
jes livin
not Jes
alive But So alive(t-
hey s
born alive)
some folks aint
somes born dead an
somes born alive(but
nixxxxxs
is
all
born
so
Alive)
ump-A-tum
;tee-die
uM-tuM
tidl
id
umptyumpty(OO-----
!
ting
Bam-
:do)
,chippity.

Biz bu yazıda Amerika modernist şeirinin yaranma dövründən, iştirakçılarından qısaca bəhs etdik, bu modernist hərəkatın sütunlarından biri olan e.e.cummings üzərində dayandıq (adını bir dəfə də tam yazım: Edward Estlin Cummings). Qeyd edək ki, e.e.cummings olduqca məhsuldar bir yazar olub. İlk kitabı ("Zamlaqlar və bacalar" kitabından bir il əvvəl çap olunan kitabı) avtobiografik roman olub. Başqa nəsr əsərləri də var, amma poeziya sahəsindəki işlərinin sayı 2900-ə qədərdir! İmagist, avantgarde, eksperimental şair kimi ta-

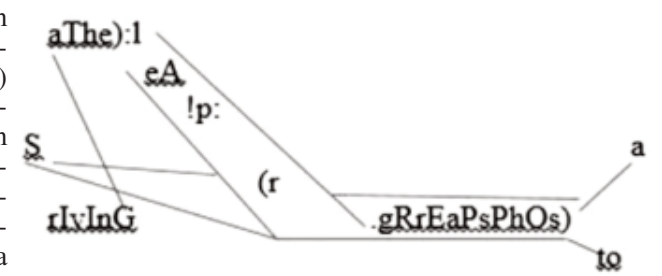
ninsa da yazdığı şeirlərin çoxu ənənəvi (bir az modern ştrixlər qatılmış) şeirlərdir. Hər cürə metrik ölçülərə riayət edən sonnetləri, sevgi mövzularında yazdığı lətif şeirləri var ("i carry your heart" şeirixalq arasında çox populyardır, məsələn). Bundan əlavə, e.e.cummings çoxlu erotik şeirlər də yazıb, bunlardan seçmələr "Erotic Poems" adlı kitabda toplanaraq 2010-cü ildə nəşr olunub. Kitabda e.e.cummings'in özünün çəkdiyi erotik illüstrasiyalar da toplanıb. "may i feel said he" ("toxuna bilərəmmi dedi kişi") şeiri şəxsən mənim ən çox sevdiyim şeirlərdəndir.

Şeirə xeyli müddət diqqətlə baxandan sonra bu yazını e.e.cummings'in başqa bir möcüzə şeiri ilə bitirmək istərdim. William Carlos Williams'ın "Qırmızı əl arabası" qədər olmasa da bu şeir də çoxsaylı ədəbiyyatşünasların tədqiqat mövzusu olub, kifayət qədər populyardır; hətta orta məktəblərdə (high schools) də tədris olunur:

r-p-o-p-h-e-s-s-a-g-r
who
a)s w(e loo)k
upnowgath
PPEGORHRASS
eringint(o-
aThe):l
eA
!p:
S a
(r
rIvInG .gRrEaPsPhOs)
to
rea(be)rran(com)gi(e)ngly
,grasshopper;

Adını ("r-p-o-p-h-e-s-s-a-g-r") saymasaq 14 sətirdən ibarətdir şeir - belə çıxır ki, biz buna bir sonnet kimi baxmalıyıq... Şeirin sonuncu sətirində "grasshopper" aydınca yazılıb ("çəyirtkə" deməkdir). "grass"- "ot" və "hopper"- "hoppanan" sözlərindən düzəlib bu söz. Bundan əlavə, mənə maraqlı gəldi müşahidədə edəndə ki, "grasshopper" deyilişdə "grasper" sözünə bənzəyir, "anlayan" mənasını verir.

Anlamağa çalışaq! Şeirə bir xeyli müddət diqqətlə baxandan sonra yavaş-yavaş gizlindəkilər üzə çıxır. İlk sətirdə "grasshopper" sözü az qala tərsinə yazılıb, sanki çəyirtkə arxası üstədir. Şeir boyu 4 yerdə yazılıb "çəyirtkə" sözü, elə bil ki, çəyirtkə yavaş-yavaş düzəlib

formasını alır və yalnız sonuncu sətirdə biz çəyirtkə yazılışını aydın görürük.

Yenə də bütün şeir bircə cümlədən ibarətdir: "grasshopper, who, as we look, now upgathering into himself, leaps, arriving to become, rearrangingly, a grasshopper" (kobud tərcümədə: "çəyirtkə, biz ona baxdığımız müddətdə, özünü yığışdırır, tullanır, və təzədən düzələrək çəyirtkə formasını alır"). 3-cü sətir "a)s w(e loo)k" çəyirtkəyə bir az bənzəyir deyəsən ("a" başı, "k" quyruğu - hələ tərsinə durub), amma 7-12-ci sətirlərdə biz çəyirtkəni çox aydın görürük:

Şəkildə "a" antennaya işarədir, "S" isə "sting"ə (quyruqdakı iti çıxıntı). Ortadakı "r" hərfi "rub" ("sürtmək") sözünə işarədir, "leap" sözü həm "tullanmaq" mənasını verir, həm də çəyirtkəni tullandıran ayağı göstərir (şəkil və çəyirtkənin "anatomiyası" barədəki bu müşahidələr e.e.cummings'in araşdırmaçısı Max Nanny'nin məqaləsinə əsaslanır; həmçinin şeirin sonnet olması fikri də ona məxsusdur - bax: Max Nanny, "Iconic Dimensions in Poetry". In Richard Waswo (ed.) On Poetry and Poetics. © Gunter Narr Verlag, 1985.) "S" və "a" şeirin kənarlarına çıxıb, demək ki, uzun bir tullanış edir çəyirtkə.

Sonuncu sətirdəki yeganə "grasshopper" sözündən əvvəl vergül qoyulub, çəyirtkənin tullanışdan sonra üstünə qonduğu hansısa bir ota işarədir bu. Və də pauzaya. Həmin bu sonuncu sözəndən sonra isə nöqtə-vergül qoyulub, şeirin sonunda. Demək hələ davam edir hərəkət, çəyirtkə bir də tullanacaq. İlk sətirdə çəyirtkə hələ çəyirtkə deyil! Sətirdən-sətirə hoppana-hoppana gəlib axırıncı sətirə çıxıb, bir dəfə də şeirin içində uzun hoppanıb. Artıq özünü tamamiyən yığışdırıb, ayağını yerə dirəyib, yenidən uzun bir tullanış etməyə hazırdır. Bu dəfə şeirdən kənara hoppanacaq! Təsəvvürümüzə canlandırırıq bunu. Budur, çıxır artıq şeirdən. Qanadlarını açır. Havaya qalxır. Uçur. Biz arxasınca baxırıq. Və "çəyirtkə" sözünün mənası-

Azər ƏHMƏDOV

